

6. Geneza i rozwój neolitycznej wytwórczości garncarskiej w środkowym Sudanie

Garncarstwo neolityczne środkowego Sudanu tkwi korzeniami w wytwórczości ceramicznej społeczeństw kultury wczesnochartumskiej (*Early Khartoum*). Kwestia ta nie podlega obecnie dyskusji. Naczynia obu kultur wiążą zarówno cechy technologiczne (stosowanie takiej samej domieszki mineralnej), morfologiczne (proste formy naczyń, kształty brzegów i den), jak i dekoracyjne (występowanie w neolicie niektórych starszych wątków zdobniczych). Ceramika neolityczna, wykazująca w początkowej fazie bliskie związki z materiałami mezolitycznymi, w trakcie swojego rozwoju znacznie się od nich oddaliła. Jedynie najprostsze formy naczyń i dekoracji przetrwały przez cały neolit. Najtrwalsza okazała się tradycja sporządzania masy ceramicznej. Nadal stosowano tu domieszkę mineralną, podczas gdy na terenach sąsiednich upowszechniło się używanie jako domieszki surowców organicznych. Wprawdzie możemy zaobserwować pewne różnice technologiczne pomiędzy masą ceramiczną sporządzaną przez garncarzy mezolitycznych i neolitycznych, lecz nie mają one charakteru jakościowego, a jedynie ilościowy – na stanowiskach z neolitu domieszka piasku kwarcowego jest liczniejsza niż na starszych, jednocześnie materiał jest drobniejszy i lepiej wysortowany (Francaviglia, Palmieri 1983, Dal Sasso *et al.* 2014).

Możemy wyróżnić trzy zasadnicze fazy rozwoju ceramiki neolitycznej: wczesną (I), późną (II) i schyłkową (III). Cechami wyznaczającymi początek poszczegól-

gólnych faz, odróżniającymi dane materiały od starszej ceramiki, są: dla fazy starszej – upowszechnienie się wygładzania powierzchni naczyń oraz zanik ceramiki zdobionej linią falistą, dla fazy późnej – pojawienie się ceramiki marszczonej oraz pojemników z wyodrębnioną szyjką, a dla fazy schyłkowej, najsłabiej poznanej – zanik marszczenia powierzchni naczyń oraz wyroby zbliżone do materiałów tzw. horyzontu grupy C. W fazach tych można wyróżnić mniejsze jednostki chronologiczne, jednakże na obecnym etapie badań są one jeszcze trudne do uchwycenia.

6.1. Faza wczesna (ok. 5000–3800 p.n.e.)

Najstarsza ceramika neolityczna w środkowym Sudanie wiąże się z takimi stanowiskami, jak osady w Shaheinab, Kadero, Geili, Zakiab, Um Direiwa, Ushara, z najstarszymi warstwami osady w Shaqadud oraz cmentarzyskami w Kadero, Ghaba i Khor Shambat. Często spotykamy ją przemieszaną z materiałami typu Early Khartoum. W Qoz, w dolnych warstwach stanowiska, materiały określane jako neolityczne stanowiły niewielką domieszkę wśród znalezisk o starszej chronologii, podczas gdy w górnych zajmują pozycję dominującą. O ile ten stan rzeczy nie jest wynikiem przemieszczania warstw wskutek późniejszych zaburzeń, to możemy uznać, że niektóre z typów zdobienia ceramiki charakterystyczne dla wczesnej fazy mogły pojawić się w środkowym Sudanie już w kulturze Early Khartoum. Taką sytuację obserwujemy w Al Khiday (Dal Sasso *et al.* 2014). Niewątpliwie tradycją wywodzącą się z poprzedniego okresu było pokrywanie zdobieniem całej powierzchni naczyń i szczególnie popularność ornamentów odciskanych, które dominowały w ciągu całej wczesnej fazy neolitu.

Starszą tradycję ma wątek zygzaka punktowanej linii (RSR1A) oraz równoległych linii odcisniętych punktów. Charakterystyczne jest, że wzory te jako jedne z nielicznych popularne były zarówno w fazie wczesnej, jak i późnej, i dopiero w fazie schyłkowej stają się bardzo rzadkie. Wątki powyższe były zresztą popularne i w innych kulturach tej części Afryki. Oczywiście zachodziły pewne zmiany w ukształtowaniu tych wątków. Linie zygzaka, początkowo wyłącznie gęste (RSR1A, RSR2A), następnie uległy znacznemu rozluźnieniu (RSR1B, RSR2B), jednakże wykonywane w pierwotny sposób nadal funkcjonowały.

Tradycję mezolitycznej punktowanej linii falistej (*dotted wavy line*) widać w delikatnych wzorach występujących na ceramice neolitycznej (APS1A4), naczynia zdobione w ten sposób mają jednakże już wygładzone powierzchnie i jest to przede wszystkim cienkościenna ceramika stołowa. Najbardziej charakterystyczna dla tej fazy staje się ceramika ornamentowana techniką kołyskową

w postaci rzędów trójkątów i punktów o układzie koncentrycznym (RSI1A, RSI 1B1–2); Mohammed-Ali (1982: 77) uważa, że również naczynia zdobione dwoma rzędami trójkątów (APS3) pojawiają się już w inwentarzach mezolitycznych.

O ile wzory utworzone z dwóch rzędów kątów lub punktów (APS) spotkać możemy również na innych stanowiskach neolitycznych północno-wschodniej Afryki, to pozostała ceramika zdobiona wzorami typu RSI jest charakterystyczna wyłącznie dla neolitu środkowego Sudanu. Wzory te, cieszące się dużym powodzeniem w fazie wczesnej, w fazie późnej wychodzą zupełnie z użycia. Ornamentem, który – jak się wydaje – najpóźniej upowszechnił się z wykonywanych techniką kołyskową, jest zygzak ciągłej linii (RSP). Zdobienie to, podobnie jak typu RSR, ma szerszy zasięg w północnej Afryce, jednakże o ile ten ostatni typ możemy spotkać na stanowiskach o bardzo wczesnej chronologii, to typ RSP upowszechnił się dopiero na przełomie V i IV tys. p.n.e, chociaż znany był już w mezolicie (Dal Sasso *et al.* 2014).

Oryginalną inwencją garncarzy neolitycznych było wprowadzenie dekorowania przybrzeżnych partii naczyń rzędem czarnych trójkątów (BT). Jednakże po początkowym wzroście liczby ceramiki tego typu, pod koniec fazy wczesnej zanikła ona zupełnie. W materiałach z osad ceramika ta stanowi znikomy procent. Jej obecność jest jednak mocno zaakcentowana na takich cmentarzyskach, jak Kadero czy Ghaba.

Powszechnym zwyczajem w fazie wczesnej było również zdobienie całej powierzchni naczyń równoległymi liniami rytmicznymi, jednakże i tu po początkowym wzroście znaczenia naczyń dekorowanych w ten sposób, u schyłku tej fazy straciły one popularność. Ponownie ich frekwencja wzrasta w schyłkowym neolicie, o czym mogą świadczyć znaleziska z Shaqadud (ceramika *Samr Zoned Incised* i *Seyal Groove Incised*; Robertson 1991: 152–153, 156–175). Należy też zaznaczyć, że o ile początkowo linie te miały przeważnie układ koncentryczny (INS2), to później równie często możemy spotkać je w układzie czterostronnych festonów (INS3B1). Już we wczesnej fazie pojawiają się złożone wzory geometryczne – przede wszystkim szewrony utworzone z wypełnianych wstęg (INS6), ale ograniczone są one do naczyń specjalnych – kielichowatych i cylindrycznych pucharów. Dopiero w fazie późnej rozbudowane wzory geometryczne pojawiają się na innych formach naczyń.

W zakresie morfologii nadal dominują, podobnie jak w społeczeństwach mezolitycznych, naczynia o prostych kształtach (US i RS) i kulistych dnach, chociaż w neolicie jest więcej niż uprzednio głębokich, wąskootworowych egzemplarzy. We wczesnym neolicie pojawiają się naczynia łódkowate i czerpaki. (Jednak z po-

wodu fragmentaryczności materiału mezolitycznego nie ma pewności, czy nie używano ich wcześniej. Brak kompletnych naczyń mezolitycznych bardzo utrudnia porównanie form naczyń). Niewątpliwie nowością są naczynia specjalnego przeznaczenia – płaskodenne pucharki i puchary kielichowate. Brzegi, podobnie jak w starszych materiałach, przeważnie są proste (A), jednakże spada tu frekwencja brzegów ścieniających się ku górze (A2), charakterystycznych dla grubościennych ceramiki Early Khartoum. Weszły natomiast w użycie brzegi pogrubiane od wewnątrz (B), mające za zadanie wzmocnienie wylewów znacznie bardziej już cienkościennych naczyń. Pod koniec tej fazy sporadycznie pojawiały się również brzegi modelowane na zewnątrz (C), jednakże nie występowały jeszcze charakterystyczne dla fazy późnej brzegi typu C4.

Już we wczesnej fazie neolitu możemy zaobserwować zróżnicowanie ceramiki na stołową i kuchenną i pojawianie się cienkościennych naczyń o czerwonej, powleczonej ochrą, dobrze wypolerowanej powierzchni. Następuje też większe zróżnicowanie pod względem wielkości naczyń – od form bardzo małych o pojemności zaledwie 0,1 l i mniejszych po ogromne naczynia zasobowe mieszczące nawet ok. 100 l. Zapewne pod koniec tej fazy opanowano również technikę wytwarzania naczyń o czarnych powierzchniach.

6.2. Faza późna (ok. 3800–3000 p.n.e.)

W fazie tej, do której możemy zaliczyć tzw. stanowiska „protodynastyczne”, nastąpił znaczny skok jakościowy w wytwarzanej ceramice. Obok znanych już wcześniej typów naczyń pojawił się szereg nowych, bardzo zróżnicowanych morfologicznie i dekoracyjnie. Pod względem technologicznym nowością były marszczone powierzchnie naczyń (*rippled ware*), które zdobyły dużą popularność. Mimo iż nie były one znane w fazie poprzedniej, to ich genezy możemy dopatrywać się już w pewnych zjawiskach już wtedy widocznych (wygładzanie, aż do częściowego zatarcia wzoru, naczyń uprzednio pokrytych ornamentem). Częściej wynikiem wypału są naczynia o szarych i czarnych powierzchniach (PG), a naczynia o czerwonych, powlekanych powierzchniach stają się rzadsze (PR). Zanikają też naczynia o czernionych wylewach (BT).

W dziedzinie morfologii zasadniczą nowością stanowiło upowszechnienie się naczyń o wyodrębnionych szyjkach (RN), z którymi niejednokrotnie wiązały się, charakterystyczne dla tej fazy, brzegi modelowane na zewnątrz typu C2. Szyjki naczyń są jednakże słabo wyodrębnione i początkowo wiążą się raczej z pojemnikami o niewielkich rozmiarach. Jedynie w Omdurman Bridge możemy spotkać

bardzo duże naczynia o konturze RN. Wydaje się, że formy naczyń z szyjkami powstały w wyniku ewolucji miejscowej ceramiki o konturze RS. Niekiedy też różnice pomiędzy tymi dwoma grupami kształtów naczyń są raczej symboliczne – porównaj typ 2.4.3.3 (ryc. 46) i 4.4.4.5 (ryc. 49). Pojawiają się bardzo płytkie misy, zarówno okrągłe, jak i o elipsoidalnym przekroju poziomym. Kielichowate pucharki przybierają w tej fazie bardziej wyrafinowane formy – o silnie rozchylnym wylewie i bardzo małym brzuścu (ryc. 126.9).

Na osobną uwagę zasługują kielichowate pucharki. Podobne naczynia znane są z kontekstu kultury badaryjskiej (*Tasian beakers*). Formę ich trudno jest wywieść z innych typów ceramiki, jeszcze trudniej jest wskazać pierwowzory pojemników znanych z Egiptu. Ponadto, o ile dekoracja pokrywająca naczynia znane z Sudanu jest typowa dla miejscowej ceramiki fazy późnej, to wzory pokrywające takie pucharki w Egipcie są obce w miejscowym środowisku, podobnie jak i sama forma. Wydaje się więc, że podobnie jak *black incised ware* znana z Egiptu, również i te naczynia należy wywieść z południa, być może właśnie ze środkowego Sudanu. Wprawdzie forma ta pojawiła się tutaj również dość niespodziewanie, należy jednak pamiętać, że obok pierwowzorów ceramicznych mogły istnieć także (wykonane z surowców organicznych) plecionki i kosze, od których mogą pochodzić określone naczynia. Podobnie z wytwórczością plecionkarską można wiązać pojawiające się w tej fazie wątki geometryczne. Sugerowano to zresztą już w odniesieniu do pucharków taskich, których formę i ornament przyrównywano do niektórych afrykańskich wyrobów plecionkarskich (Scott 1956: 598, fig. 248).

W fazie późnej zanikły, charakterystyczne dla omawianej kultury w fazie wczesnej, koncentrycznie ułożone wątki wykonane techniką kołyskową (RSI). Przetrwwały jedynie wątki zygzaka (RSR1B, RSP1) i równoległych, poziomych linii punktów (APS1). Festony ułożone z biegnących półkoliście, rytych lub punktowanych linii ewoluowały w tej fazie od układu czterostronnego (APA1A3a; INS3B1), w kierunku festonów bardziej nieregularnych lub serii licznych, niewielkich festonów w kształcie wycinków koła (APS1A3c,f; INS3A2). Zanikło wówczas, charakterystyczne w fazie wczesnej, czernienie wylewów w postaci rzędu czarnych trójkątów. Częściej niż w poprzedniej fazie występują rozbudowane wątki geometryczne (INS6).

Do stanowisk, które zaliczyliśmy do fazy późnej, należą cmentarzyska w Kada-da, Es Sur, Geili, Shaheinab, Omdurman Bridge, a także osada w Kadada. Pozostałości materiałów, które możemy zaliczyć do tej fazy, spotyka się również na innych stanowiskach, zarówno na tych, które zasiedlano głównie w starszych okresach (np. Khartoum Hospital czy Kadero), jak też na stanowiskach, które nie były do-

tań badane szczegółowo, a znany z nich materiał nie pozwala na jednoznaczne zakwalifikowanie ich do fazy późnej lub schyłkowej.

Zróznicowanie ceramiki ze stanowisk zaliczonych przez nas do fazy późnej jest większe, niż obserwowaliśmy pomiędzy stanowiskami fazy wczesnej. Najbardziej podobne są do siebie inwentarze z Kadada, Es Sur i Geili, natomiast bardziej odmienną ceramikę ma cmentarzysko w Shaheinab, na którym nie odnotowano bardziej złożonych wątków geometrycznych spotykanych na innych stanowiskach tej fazy. Duże jest natomiast podobieństwo w zakresie form naczyń spotykanych na tych trzech stanowiskach i wydaje się, że należy im przypisać zbliżoną chronologię w fazie późnej.

Bardziej odmienny od powyższych inwentarz mają groby z Omdurman Bridge. Zasadnicze różnice dotyczą tu nie tyle kształtów naczyń, ile ich wielkości. Również, o ile wcześniej dekorowano zwykle całą powierzchnię naczynia, to tutaj zdobnictwo ogranicza się jedynie do górnej partii pojemnika. Na cmentarzysku tym nie zauważamy też elementów, które wskazywałyby na kontakty z kulturą Badari czy Nagada, natomiast więcej można dopatrzeć się związków ze schyłkową fazą grupy A. Wydaje się więc, że stanowisko to należy wiązać raczej ze schyłkiem omawianej fazy, podczas gdy Kadada i podobne jemu – prawdopodobnie z jej początkiem.

W fazie późnej ceramika neolityczna środkowego Sudanu nie stanowi już tak odrębnego pod względem stylistycznym zespołu, jak to miało miejsce wcześniej, i zbliża się znacznie do materiałów innych kultur w dolinie Nilu, a w szczególności do grupy A.

6.3. Faza schyłkowa (ok. 3000–2500? p.n.e.)

Rozwój wytwórczości garncarskiej w tej fazie jest najsłabiej poznany. Nie znamy żadnego systematycznie zbadanego stanowiska zawierającego w miarę jednorodny materiał, który moglibyśmy zakwalifikować do tego okresu. Niemniej jednak na istnienie tej fazy wskazują materiały ceramiczne z górnych warstw w Shaqadud. Sugeruje to również luka chronologiczna, z jaką mamy do czynienia w środkowym Sudanie w okresie III–II tys. p.n.e. Do tej fazy należy najprawdopodobniej włączyć ceramikę z górnych warstw stanowiska w Saggai (Caneva 1983: 155), zapewne możemy ją spotkać również na innych wyżej wymienionych stanowiskach, jednakże identyfikacja ich jest bardzo trudna, gdyż znana jest ona jedynie z fragmentów znajdujących na terenie osad. W zakresie zróżnicowania wątków zdobniczych nie wystąpiły dające się obecnie zaobserwować zmiany w stosunku do ceramiki fazy późnej. Jedyną obecnie dostrzegalną cechą, na podstawie której

możemy odróżnić zespoły schyłkoweolityczne od późnoneolitycznych, jest brak w tych pierwszych ceramiki marszczonej. Nie potrafimy jednakże obecnie rozróżnić chronologii poszczególnych naczyń datowanych na te fazy. Wydaje się, że w fazie schyłkowej coraz większe znaczenie mogło mieć stosowanie domieszki organicznej. Tak więc o wyglądzie inwentarza ceramicznego u schyłku neolitu w środkowym Sudanie możemy pośrednio sądzić na podstawie materiałów kultury pre-Kerma, znanych z Nubii Północnej (Bietak 1968; Gratien 1978). Mobilny charakter społeczeństw w tym okresie tłumaczy brak bardziej obfitego materiału osadniczego. Brak jest też datowań radiowęglowych dla ceramiki z tego okresu w środkowym Sudanie. Niestety nie posiadał wyposażenia schyłkoweolityczny grób z Kadero datowany na pierwszą połowę III tys. p.n.e. (Chłodnicki, Kabaciński 2015: 208).